

УДК: [339.178.4 + 339.56] (=14) (560.6-17) "14/17"

ГРЕЦЬКІ ПІДПРИЄМЦІ ТА МОРЕПЛАВЦІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ДОБИ ОСМАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ ТА РОСІЙСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ, XV–XVIII СТ.

Провідна роль грецьких купців і капітанів у розвитку торгівлі Російської імперії на Чорному та Середземному морях наприкінці XVIII – на початку XX ст., особливо у початковий її період (до Кримської війни 1853–1856 рр.) змушує задатися питанням про причини та передумови ділової активності греків у російському Північному Причорномор'ї.

Це питання поки що не знайшло належного пояснення, здається, більше через дистанцію між дослідженнями російського та османського періодів в історії Північного Причорномор'я, ніж дистанцію між трьома науковими дисциплінами, яких воно торкається – елліністики, османістики та славістики. На це вказує загальноприйнята періодизація в історії грецької присутності у Російській імперії, що визнала за початковий рубіж російського періоду завоювання Північного Причорномор'я Російською імперією, що припало на 1768–1812 рр.¹ Однак така періодизація, зокрема виділення означеного рубежу, ігнорує попередній столітній період експансії Російської імперії у Північному Причорномор'ї, що розпочався встановленням протекторату над Україною 1654 р. і став свідком чотирьох російсько-турецьких воєн (мирні договори 1680, 1700, 1711, 1739)². Таким чином, російській добі було відведено лише період драматичних перемін, як от витіснення кочового скотарства та розорання степів, розвиток промисловості та відповідні соціальні та культурні трансформації, завдяки чому вона набула вигляду епохи модернізації. Тим самим їй штучно протиставлено і маргіналізовано попередню османську епоху як добу відсталості, тим більше, що Османська імперія справді стала на шлях модернізації пізніше Російської імперії і у XIX ст. робила тільки перші і непослідовні рухи на цьому шляху.

¹ Ця періодизація, прийнята російською історіографією, поділяється і грецькими істориками, наприклад: Καρδάσης Β. Έλληνες ομογενείς στη νότια Ρωσσία. 1775–1861. – Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998. – 365 с.; Пряхин Ю.Д. Греки в истории России XVIII–XIX веков. – С.-Петербург: Алетейя, 2008. – 304 с. Цей же період взято для обговорення і на конференції, матеріали якої вміщено у цьому виданні.

² Ч. Кінг в історії Чорного моря також відніс початок російської доби на раніший час – 1700 р., коли за Константинопольським договором Османи відступили росіянам фортеці Газі-Кермен на Дніпрі та Азак в усті Дону. – Див.: King Ch. The Black Sea. A History. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 139-186. Переклад українською: Кінг Ч. Історія Чорного моря. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – С. 171-230.

Між тим, в історії грецького підприємництва, як і взагалі грецької присутності у Північному Причорномор'ї, якщо їх брати окремою темою, початок російської доби теж було б доречно віднести до середини XVII ст. – завдяки заснуванню грецької торговельної колонії в українському місті Ніжині 1657 р.³. Греки Ніжина, як щойно тепер почало відкриватися, також брали участь у морській торгівлі⁴, а отже кінець XVIII ст. не був її початком також. Словом, відсунення хронологічних меж російської доби на раніший час виглядало б слушним і для даної теми. Але те, що цей самий рубіж XVIII–XIX ст. прийнято ще й для поділу періодів модерного та ранньо-модерного часу, також заважає розширенню хронологічних меж і в історії грецького підприємництва та мореплавства⁵.

Внаслідок цієї періодизації діяльність російського уряду заступає собою інші чинники модернізації Північного Причорномор'я, включно з підприємницькою ініціативою грецьких купців та мореплавців. Періодизація за подіями політичної історії пасує хіба що для того, аби розглядати грецьке підприємництво як складову національних відносин, російсько-грецьких чи українсько-грецьких⁶, але такий підхід притаманний уже збанкрутілому модерному дискурсу.

Розглядаючи ж історію грецького підприємництва та мореплавства у Північному Причорномор'ї як самостійний об'єкт, навряд чи можна сумніватися в тому, що греки, які виявили інтерес до російського ринку, вже мусили мати власний торговельний флот, купців, які володіли значним капіталом для проведення масштабних торговельних операцій, налагоджені партнерські зв'язки з країнами європейського Середземномор'я, нарешті досвід мореплавання і торгівлі у Північному Причорномор'ї. В них навіть були якісь переваги над своїми конкурентами з європейських країн, зокрема над французами, англійцями та голландцями, хоча ті також мали давні торговельні зносини з Османською імперією і навіть були захищені торговельними угодами їхніх урядів з Османською імперією (так званими капітуляціями).

Що пояснення успішної грецької морської торгівлі у російському Причорномор'ї слід шукати в османській добі наводить на думку і той факт, що на російському ринку проявили себе лише вихідці з тих місцевостей, де греки займалися міжнародною торгівлею за часів Османської імперії. Так, греки

³ Приклади такої періодизації див.: Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. – Ніжин, 2011. – С. 380 с.; Терентьева Н.А. Греки в Украине: Экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) – Київ: Аквилон-Пресс, 1999. – 350 с.

⁴ Див. статтю Є.К. Чернухіна «Греки Нежина и торговое мореходство: к постановке проблемы и источники», вміщену у цьому збірнику.

⁵ Цим періодом обмежується об'єкт спеціального ґрунтовного дослідження грецького мореплавства: *Χαρλαύτη Τζ. Ιστορία της Ελληνόκτητης Ναυτιλίας. 19ος – 20ος. – Αθήνα, 2001. – 710 σ.*

⁶ Це притаманне працям, в яких тему і заголовки сформульовано на кшталт «Греки в Україні/ Росії», «Внесок греків в ...» вони, зокрема, представлені і в даному виданні.

Кримського півострова, яких було переселено у Надазов'я наприкінці XVIII ст., не були помітні у великій торгівлі ще з генуезьких часів⁷. У столичному Стамбулі купці з мусульман, вірмен та євреїв у початковій століття «туркократії» теж відсунули греків від великої торгівлі⁸. Вони були там переважно дрібними торгівцями та ремісниками⁹ до XVII ст., коли до району Фанар почали переїжджати родини з заможних грецьких кланів підприємців із провінції. У чорноморських портах Російської імперії чільні позиції посіли вихідці з острова Хіос, Яніни, які, втім, були членами фанаріотських родин. З цих же місцевостей походили й купці грецької громади в українському місті Ніжин¹⁰. Окрему групу становили вихідці з Іонійських островів, які були підданцями Венеціанської республіки, що володіла названими островами з XV ст. до 1799 р.

Не претендуючи на вичерпну відповідь на поставлене питання, а скоріше прагнучи обґрунтувати його правомірність, дана стаття пропонує огляд відомостей про торгівлю та мореплавство греків у Північному Причорномор'ї в османську добу, себто від XV до рубежу XVIII–XIX ст.

Справедливість визначення Чорного моря «османським озером» не викликає сумніву. Османці не лише володіли Протоками, але й підкорили усе узбережжя Чорного моря. Проте всупереч поширеному переконанню невідомо, щоби османський уряд колись переслідував мету закрити доступ сюди іноземних купців. Навпаки, існує достатньо свідчень про те, що іноземні купці продовжували вести торгівлю на Чорному морі, зокрема у північних його портах. Такий стан речей було відкрито в рамках вивчення стосунків між Османською імперією та Венецією, а також з'ясування питання, наскільки Чорне море було в османський час закритим для міжнародних купців¹¹.

⁷ Balard M. The Greeks of the Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries // *Dumbarton Oaks Papers*. – №49. – 1995. – P. 23-32. Дані османських переписів уже на середину XVI ст. не дають жодних натяків на це. – Див.: Halenko A. Les diasporas grecques et arménienne en Crimée ottomane dans la première moitié du XVIe siècle // *Arméniens et Grecs en diaspora: approches comparatives: Actes du colloque européen et international organisé à l'École française d'Athènes (4–7 octobre 2001)* / Eds. M. Bruneau. I. Hassiotis, M. Hovanessian, C. Mouradian. – Athènes, 2007. – P. 107-119.

⁸ З грецьких купців, які вели торгівлю з Річчю Посполитою та Московією, відомо хіба що про Андрія Халкоконділу зі Стамбула у першій половині XVI ст. Інших греків, що проявилися у цій торгівлі не видно, бо вся вона перебувала в руках мусульман та вірмен. – Див. Veinstein G. *Marchands ottomans en Pologne-Lituanie et en Moscovie sous le règne de Soliman le Magnifique* // *Cahiers du monde russe*. – 1994. – XXXV. – P. 713-738.

⁹ Mantran R. *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*. – Paris, 1962. – P. 451

¹⁰ Див. список членів Ніжинського братства 1769 р.: Харлампович К. *Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст.* – С. 272-284.

¹¹ Найважливіші студії та публікації джерел див.: Villain-Gandossi C. *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle* // *Südost Forschungen*. – 1967. – XXVI. – P. 22-45; XXIX. – 1970. – С. 290-301; Inalcik H. *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans* // *Αρχαίον Πόντου*. – № 35. – Афіни, 1979. – P. 74-110; Berindei M., Veinstein G. *La Tana-Azaq de la présence*

За введеними в науковий обіг документами випливає, що в османський період на Чорному морі найбільш помітними з європейських купців та капітанів були венеціанці. На відміну від генуезців, які втратили свої колонії у Причорномор'ї та Егейському морі (в їхніх руках залишився острів Хіос до 1566 р.) і переорієнтували свої комерційні інтереси на Атлантику, Венеціанська республіка і в османські часи володіла багатьма грецькими островами, зокрема Іонійськими островами, островом Крит, колоніями у Морей. Тому, по-перше, Венеція мала тісні комерційні і політичні стосунки з Османською імперією, попри сім воєн поміж ними, та зберегла свої комерційні інтереси у Чорному морі, а по-друге, серед її підданців були грецькі купці та капітани, які були мешканцями підлеглих їй грецьких островів. При цьому комерційні зв'язки Венеції з іншими європейськими країнами надавали можливість грецьким купцям, її підданцям, брати участь у торгівлі між Османською імперією та Західною Європою, що вело до накопичення капіталу, партнерських зв'язків, досвіду та практичних навичок, таких як знання іноземних мов та процедур укладення контрактів. Отже, венеціанські підданці є першою групою іноземців в Османській імперії для пошуку грецьких купців.

Деякі документальні свідчення про відвідування Чорного моря венеціанськими купцями, що привернули увагу істориків, прямо вказували на грецьких купців та капітанів, тому вони лягли в основу даного повідомлення. Їм на додачу наведено й нові дані, знайдені в інших джерелах, як документальних, так і наративних. Останні відкривають антропологічні аспекти теми, наприклад, знання приїжджими грецькими купцями місцевих мов та їхні ділові й людські контакти у Північному Причорномор'ї, що з огляду на епізодичність документальних джерел та брак узагальнюючих даних дозволяють точніше оцінити їхню освоєність в цьому регіоні.

Уже найраніше джерело, що відноситься до османської епохи на Чорному морі – реєстр митних заборгованостей за 1487–1490 рр., складений у митниці міста Кефе (колишньої столиці генуезької колоніальної території у Чорному морі Кафи, а за османського правління – столиці однойменної провінції) – вказував на відвідування міста італійськими купцями та капітанами кораблів. Італійці виділялися прізвиськом *ефрендж*, себто «франк» (європеець), та своїми іменами *Зорзі* (Джорджо), *Лорендж* (Лоренцо), *Чакамо* або *Чакомі* (Джакомо), *Бортема Балестрін* (Бартелемі Балестріно?), *Зані* (Джанні). Ці купці в основному вивозили з Азаку та Кефе рибу, зокрема осетрину (*mah-i morina*), та кав'яр (*havyar*)¹², а завозили європейські тканини, найчастіше

italienne á l'empire ottomane (fin XIIIe – milieu XVIe siècle) // Turcica. – Vol. 8. – №2. – 1976. – С. 110-201; Berindei M. Les vénitiens en mer Noire XVIe–XVIIe siècles: Nouveaux documents // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1989. – XXX. – P. 207-224.

¹² İnalçık H. The Customs Register of Caffa, 1487–1490 [Sources and Studies on the Ottoman Black Sea. Vol. I.] / Ed. V. Ostapchuk. – Cambridge, Mass., 1996. – P. 56, 70 (зазначено сторінки перекладу джерела).

підкладну тканину (*bitane*) та сукно (*çuka*) з Бергамо (*Bergama*)¹³. Серед них легко впізнати венеціанців за характерною для них вимовою імен *Зорзі* та *Зані*, що її уважно зафіксували османські писарі. Крім того, на зв'язок цих купців з Венецією вказувало те, що згадане місто Бергамо з 1428 р. належало Венеціанській республіці.

Реєстр також містив згадки про доставку італійськими кораблями османських підданців з їхніми товарами і навпаки – пересування італійських купців на судах османських підданців. Привертає увагу випадок партнерства італійського купця з греками: *Ефрендж Антон* разом з якимось *Тодоросом* привезли вантажі кав'яру з Азаку на кораблі якогось *Міхала*¹⁴. Приналежність імен усіх трьох партнерів грецькому антропонімікону наводить на припущення, що купець Антон міг і сам бути греком з якихось з Іонійських островів або якогось з островів Архіпелагу, що й пояснювало б вибір ними супутників. Але якщо він був італійцем, а інші греки – османськими підданцями, то тим більше, вибір ним виключно грецьких подільників свідчить на користь його звичності до грекомовного середовища.

Генуезькі купці з острова Хіос 1500 р. вантажили у Кілії солону осетрину, шкіри, вовну, сир для Криту, що перебував тоді в руках Венеції.¹⁵ Договори османського уряду з Венецією від 1480, 1513 та 1517 рр. надавали дозвіл венеціанцям проходити Протоки і торгувати, зокрема у Кефе та Трапезунді¹⁶.

Османські документи внутрішньої циркуляції засвідчували зацікавленість Порти у торгівлі європейців на Чорному морі. Так, уряд нагадував *кадію* (судді) Геліболу 1530 р. та *кадію* Стамбула 1549 р. про дозвіл купцям Венеції проходити у Чорне море для того, щоби, зокрема, вивозити звідти кав'яр та рибу¹⁷. Законоположення про податкові тарифи (*kanun-name*) провінції Кефе від бл. 1520 та 1542 рр. пояснювали, що османський уряд був зацікавлений у податкових надходженнях від вивозу європейцями місцевих продуктів, зокрема зерна, риби та кав'яру, які обкладалися податком у розмірі 4,2%¹⁸. Інтерес Порти у торгівлі з європейцями полягав значною мірою у митних надходженнях. Справді, оподаткування венеціанських купців, які провозили через Кілію та Ак-Керман у Річ Посполиту та Московію вина з належного їм Криту та вивіз у зворотньому напрямку

¹³ Ibid. – Р. 54, 68-69, 76 (зазначено сторінки перекладу джерела).

¹⁴ Ibid. – Р. 11 (текст), 54 (переклад).

¹⁵ Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁶ Villain-Gandossi C. Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle // Südost Forschungen. – 1967. – XXVI. – Р. 33, 40; Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁷ Berindei M. Op. cit. – Р. 208.

¹⁸ Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, №380, №214, розділ «Законоположення (*kanun-name*) про [податки, що збираються у] порту Кефе».

риби, щороку приносило османській скарбниці 300 тис. акче (приблизно 5 тис. золотих)¹⁹.

1552 р. італійські резиденти Галати, які працювали для Венеції, через надлишок зерна на османських ринках і побоювання збити ціни на нього у Європі, планували відмовитись від його вивозу з Чорного моря, а натомість закуповувати там шкури, вовну та кав'яр.²⁰

З цих документів виразно видно, що італійці шукали у Північному Причорномор'ї головно рибу, схоже, передусім осетрину, та кав'яр – делікатесні продукти, що на той час вже мали сталий попит у Західній Європі²¹. Азак і за османського панування зберіг своє значення головного центру заготівлі осетрини, тож інтерес до нього італійських купців був зрозумілий.

Податковий перепис провінції Кефе 1542 р. дає приклад навіть якогось меткого європейського ділка, який оселився в Азаку і навернувся в іслам. Він фігурує у реєстрі під іменем Агмеда Фіренга або Агмеда ібн Абдуллага (з обов'язковим для новонаверненого мусульманина патронімом). За ним у реєстрі рахувалися (себто перебували у власності, на відкупі та в оренді) 5 будинків (*hane*), 5 торговельних яток (*dukkân*), 5 складів (*mahzen*), 6 рибалень (*talyan*)²². Це видає в ньому великого рибопромисловця і купця, який до всього напевно використовував найманих сезонних робітників, через що йому потрібні були усі ці будинки різного призначення.

Проте Азак продовжували відвідувати й багато венеціанських підданців. Османська влада у зв'язку з цим навіть санкціонувала присутність там венеціанських консулів для залагодження суперечок, що торкалися підданих Венеції. Консулів в Азак призначав венеціанський постійний резидент у Стамбулі (*baylo*) з числа купців, які там бували, а Порта затверджувала призначених на посаді. До функцій консулів належало розв'язання суперечок між венеціанськими підданцями та захист інтересів останніх перед османськими урядовцями.

Що ініціатива призначення консулів виходила від венеціанців, а османці визнали слушним піти назустріч, свідчить те, що і цей посадовець, і посада означалися не османським терміном, як це звичайно практикувалося для ана-

¹⁹ İnalçık H. The question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans // Essays in Ottoman History. – Istanbul: EREN, 1998. – P. 445.

²⁰ Aimard M. Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. – Paris: S.E.V.P.E.N., 1966. – P. 130

²¹ Про вивіз солоної осетрини (*sollos*) та кав'яру до Кастилії та Фландрії згадує севільський мандрівник Перо Тафур у 30-х рр. XV ст. Власне, цікавість побачити процес виробництва кав'яру послужила приводом для його подорожі в основний центр промислу – Тану, яку місцеві тюркомовні мешканці та пізніше османці йменували Азаком. – Див.: Tafur Pero, *Andanças é viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos. (1435–1439)*. – Madrid, 1874. – P. 162.

²² Підраховано Автором. – Див.: Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, No214.

логічних посад серед османських підданців²³, а по-європейськи: відповідно *konsulos* та *konsuloshuk*. Так, ферман, датований кінцем липня – початком серпня 1593 р., наказував консулу Батісті Маса «перебувати [в Азаку], відправляючи консульство» (*buyurdum ki mezbur anda konsuloshuk muharrikiyle oturur*)²⁴.

А перший випадок призначення венеціанського консула до Азаку відноситься до 1559 р. Про це йшлося у звіті байло Маріно ді Каваллі від 10 вересня 1559 р. Байло повідомив, що венеціанці, які відвідували Азак, були головно греками. Венеція на той час володіла деякими грецькими територіями, зокрема островом Крит та Іонійськими островами. Оскільки у документі серед підданців Венеції спеціально виділялися греки (*alcun Greco* – «якийсь грек»), а також згадувалося про доручення консулові дістати від представників османського фіску майно якогось померлого корфіота (*uno povero Corfioto*), себто мешканця з острова Корфу, в сумі 65 золотих, то зрозуміло, що серед грецьких підданців Венеції, які навідувалися до тих місць, були вихідці з Іонійських островів²⁵.

Крім Дону та Азовського моря, славилося осетрами також гирло Дунаю. Венеціанці діставалися туди, прямуючи до міста Кілія, що знаходилося при впадінні Дунаю – там існувала митниця для іноземних купців²⁶. Відомі два дозволи з 1620-х рр., видані венеціанським купцям на придбання осетрів та кав'яру у Кілії, причому в одному з них зазначено про щорічні поїздки купців з цією метою²⁷. Тому венеціанці призначали консула туди також, незважаючи навіть на небезпеку козацьких нападів. Ймовірно, що першим з консулів у тих місцях був домініканський монах і проповідник Емідіо Дортеллі д'Асколі, автор докладного опису Чорного моря. Він повинен був обійняти цю посаду 1635 р., але потонув під час морської катастрофи уже в наступному році. Наступного консула в Кілію на ім'я Джироламо Томазі султан призначив на запит байла Алоізіо Контаріні у жовтні 1640 р.²⁸

²³ Наприклад, представнику руської громади в тому-таки Азаку османці надали османський титул/посаду кетхюди – *кетхюда-і русіяні*. – Там само. – Арк. 223

²⁴ Berindei M. Op. cit. – P. 220 (факсиміле документа, рядок 13)

²⁵ Ibid. – P. 209-210, цитата з документа наведена на с. 213-214.

²⁶ «Законоположення про відкупи порту Кілії» з кануннаме провінції Бендер-Аккерман передбачали стягання мита 5% з іноземців. – Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд TTD, No214, арк. 19; Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1981. – XXII. – P. 266.

²⁷ Faroghi S. The Venetian presence in the Ottoman Empire, 1600–1630 // The Ottoman Empire and the World-Economy / Huri Islamoğlu-Inan, ed. – Cambridge: Cambridge University Press – Paris: Maison des sciences de l'Homme, 1987. – P.333. Слід зауважити, що авторка статті, не маючи інших відомостей про венеціанську торгівлю на Чорному морі, зробила помилкове припущення про її незначні обсяги.

²⁸ Ці відомості наведено в копії привілею (*нішан*) султана Мегмеда IV у жовтні 1640 р. новопризначеному консулу Кілії. – Див.: Berindei M. Op. cit. – P. 211, 216-218 (переклад документа), 221-223 (факсиміле документа).

Кефе, колишня генуезька Кафа, і в османську добу продовжувала вабити до себе як самих італійців, так і їхніх грецьких підданців та партнерів. Цей порт також був місцем закупівлі риби та кав'яру.

Напевно, у середовищі місцевих греків заїжджі купці з Венеції та її колоній знаходили собі компаньйонів. Цікаві свідчення цього знаходяться у вже згадуваному податковому реєстрі провінції Кефе 1542 р. Серед греків Кефе вказано 12 носіїв латинського імені Агостин (Августин) разом з такими похідними від нього, як Агості, Агос і навіть Агос-бек. Також там було зареєстровано три Зорзі, себто Джорджо у венеціанській вимові, та аж 68 Антонів. Крім того, жіноче ім'я Уляна засвідчено для 8 жінок-рабинь²⁹. Уляна чи Ульяна – це венеціанська ж вимова імені Джуліана, що наводить на думку про причетність венеціанців до работоргівлі в османському Криму.

В нашому розпорядженні є три нарративні джерела, що подають узагальнені спостереження про торгівлю на Чорному морі у XVII ст., і в них вказується на активність грецьких купців та капітанів.

Згадуваний вище Емідіо Дортеллі д'Асколі у своєму «Описі Чорного моря» повідомляв, що кав'яр з Чорного моря постачався до різних місць «Татарії» (себто Північного Причорномор'я), до Константинополя та на острови Архіпелагу, і що сюди прибувають мешканці Хіуса (*Sciotli*), аби його купувати. Крім того, певна кількість солоної осетрини різних сортів вивозилася з Кефе до Венеції – 200 бочок щорічно³⁰. Дортеллі д'Асколі прямо не говорить про греків, залучених до вивозу риби у Венецію, зате він засвідчує помітність мешканців з грецького острова Хіос у торгівлі кав'яром.

Ніколо Барті або Басці з Лукки провів певний час між 1632 та 1639 рр. у Криму. Серед багатьох народів, яких він бачив у Кефе, він також виділив хіоситів (*Sciuotti*) і знову разом з венеціанцями³¹. Ті й інші також купували у великій кількості осетрину та кав'яр (*morone e caviale*).

²⁹ Підраховано Автором. – Див.: Архів Прем'єр-Міністра Турецької Республіки (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд ТТД, No214.

³⁰ Описание Черного моря и Татарии, составил доминиканец Емиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г. / Перевод Н. Н. Пименова, прим. А.Л. Бертье-Далагарда // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1888. – С. 100.

³¹ “È frequentata questa città da molte nazioni, et in particolare da Polacchi cattolici, li quali v'hanno quendici case tra schiavi e liberi e da Sciuotti e Venetiani e molte altre, le quali vengono per prendere delli Bigniscie, morone e caviale, essendone in queste parti grandissima abbondanza”. – Bibliothèque nationale de France, Inventaire des nouvelles acquisitions latins. Т. II, n 18762. “Nouva e vera Relatione del Viaggio fatto da Nicolo Barti da Lucca nell'anno 1632 sino all'1639 nelle parti di Tartaria, Circassia e Mingreglia, doue si narranno molti successi strani e curiosi”. Автор приносить вдячність знавцю творів італійських мандрівників в Османській імперії Елізабеті Боррмео (Париж) за вказівку на це джерело і ознайомлення з ним.

Подорожні нотатки, що їх складав секретар французького посольства у Порті Жюльєн Бордьє³² за час своєї восьмилітньої служби на початку XVII ст., є не діловим звітом, як два цитованих раніше описи Криму, а оповіданням про пригоди та диковинні речі. Тож вони вийшли за обсягом досить об'ємними і, мабуть, тому й досі не знайшли свого видавця. Самій подорожі у Крим, яку Бордьє здійснив протягом трохи більше одного місяця (кінець квітня – початок червня 1607 р.), присвячено понад 70 рясно записаних сторінок. Зате описи зустрічей розкривають деталі, що допомагають побачити заїжджих грецьких купців та капітанів у спілкуванні з місцевими мешканцями та іншими купцями.

Жюльєн Бордьє приплив до Криму на кораблі капітана з італійським ім'ям Джакомміно з містечка Ліндо на острові Родос. Проте у щоденнику нема й слова про якісь розмови з ним під час більш як двотижневої подорожі зі Стамбула до Балаклави. Жюльєн Бордьє не знав турецької та грецької, але розумів близьку до французької мови італійську. Остання служила *lingua franca* для моряків Середземномор'я, і лише вона могла трохи виручити у скрутних обставинах, але не у випадку з Джакомміно. Бордьє явно не знайшов з ним спільної мови. Це можна пояснити тим, що на той час уже минуло близько століття після завоювання Родосу в лицарів-іоаннітів османцями, і знання італійської мови там не затрималося. Джакомміно зайнявся торгівлею з Кефе, де вже раніше оселився його рідний брат, як згадав Жюльєн Бордьє. Проте і той, схоже, мови не знав.

Француз також не спромігся порозумітися сам-на-сам і з якимось грецьким капітаном Піро, що прибув до Криму звідкілясь з Архіпелагу. Більше того, той, дізнавшись, що перед ним француз, ще й вилаяв – через перекладача – мальтійців, а разом з ними й усіх «франків», бо ті колись роззброїли та пограбували його власний корабель.

Та все ж у Кефе Жюльєну Бордьє пощастило знайти співрозмовників, хоч і не місцевих. Крім двох італійців-рабів Вінченце та Катані, яких заступник (*каймакам*) губернатора провінції Кефе (цей був відсутній) призначив Жюльєну Бордьє у тимчасове услужіння, такими виявилися три купці з Хіоса. Усі троє, зазначалося, розмовляли грецькою, турецькою та італійською і добре знали країну³³. Старшим з-поміж них був такий собі «пан Антоніо» (*Sieur Anthonio*), який викликався бути провідником Ж. Бордьє. Цей пан розповів про своє знайомство з французьким послом, коли той проїздив Хіосом, отже, можна зрозуміти, що він був зацікавлений приятельством з самим послом, тому мотиви його приязного ставлення до секретаря посла є цілком зрозумілі. При цьому зацікавленість у партнерстві з іноземним послом, в компетенції якого були питання комерції своїх співвітчизників,

³² Bibliothèque nationale de France, Manuscript française, M^o18076 «Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontant, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople. (1604–1612)», XVIIe siècle. Papier. 761 feuillets.

³³ Ibid. – F. 238r.

зайвий раз (на додачу до знання мов) натякає на участь цього хіосита у торгівлі з європейцями. І пан Антоніо дійсно влаштував своєму знайомому (а отже, інвестував у можливу вдячність навзаєм) розкішні канікули, що включали у себе і пишні бенкети з місцевими делікатесами та привізним хіоським вином. Жюльєн Бордьє не був скупий на вдячні компліменти – він описав свою насолоду від осетрини, а хіоське вино, на його думку, було гідне називатися нектаром³⁴. Чимало часу купець відвів і на прогулянки з французом по Кефе, залагодив йому екскурсійну поїздку до Керчі, нічну рибалку на човні місцевого вірменина (але туркомовного), який торгував рибою, і нарешті поворот до Стамбула.

Названі хіосити зупинялися в Кефе у садибах місцевих греків, так само як це робили московські купці, буваючи там³⁵. Проте важливо зауважити, що греки, які мешкали у Кефе, на той час італійської вже не знали, і отже пан Антоніо правив Жюльєну Бордьє за перекладача. Взагалі Жюльєну Бордьє здалося, що кефинці, попри проживання у великому торговому місті, не звикли бачити у себе в гостях європейців³⁶.

З цих розповідей Жюльєна Бордьє випливає, таким чином, що вивіз венеціанцями осетрини та кав'яру з Криму та Азаку в XVII ст., як і в попередньому, теж перебував у руках грецьких купців, хоч би в даному випадку походженням з Хіоса, які особливо не виділялися серед місцевих мешканців. Але Хіос на час відвідання Криму Жюльєном Бордьє лише півстоліття як перейшов з рук генуезців до османів. До того ж острів зберіг своє значення торговельного перехрестя з європейським Середземномор'ям. Тож логічно було саме тут знайти людей, здатних – як видає знання ними мов – бути посередниками між османськими підданцями та європейцями.

Особливо цінним у цьому джерелі є те, що інші опосередковані свідчення про знання греками мов тут знаходять переконливе підтвердження у персональних враженнях випадкового французького туриста. Хоч коло знайомих автора записок було обмежене, і він нічого не каже про венеціанців, нічого не заважає вважати, що й венеціанські підданці, які прибували у Кефе

³⁴ "... apres le vin de Scio il n'en faut chercher de meilleur en Leuant & sy seu fust treué parmy ces gens ils l'auroient pris pour nectar parlant donc en poete". – Ibid. – F. 241r.

³⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. Т. 1 / Изд. Г. Ф. Карпов. Сборник Русского исторического общества. – Т. 41. – СПб, 1884. – С. 76, 114, 236, 297-298, 393-394; Сыроечковский В. Е. Гости-сурожане. – Москва–Ленинград, 1935. – С. 47.

³⁶ "Combien que la ville du Capa soit bonne grande & fort marchande ou beaucoup de nations y trafiquent neanmoins les habitants dicelle nont acoutumé dy uoir françois, Espagnols, Italiens ou autres nations ponentines, quils apellent tous indiferenmant franqui". – Relation d'un voyage en Orient, par Julien Bordier... – F. 238r. В іншому місці він описував, як незручно було почувати себе, прогулюючись у європейському одязі кварталами міста під сторожкими поглядами місцевих мешканців; через це він переродягнувся за місцевою модою. – Ibid. – F. 238r.

для закупівлі риби та кав'яру, про яких говорять Дортеллі д'Асколі і Лука Барті, теж були греками, а не італійцями, і тому могли залишитись непоміченими для француза. Отже, свідчення про венеціанських торговців у Чорному морі напевно стосувалися греків, принаймні частково, навіть якщо ті носили латинські імена.

Повертаючись до свідчень торгівлі Венеції у Чорномор'ї, залишається вказати ще на два накази Порти, введені до наукового обігу. 1670 р., наступного після війни за Крит між Османською імперією та Венецією, венеціанський байло дістав від Порти два накази. Перший був до *бейлебрея*, кадія та еміна Кефе, що забороняли неправомірні стягнення з венеціанських купців. Другий був наказом каймакаму Стамбула та кадіям Стамбула та Ізміра більше не перешкоджати венеціанській торгівлі, зобов'язуючи купців виплачувати у підвідомчих їм портах мита за товари, що слідували у Кефе. Ці ж накази Порти поновила 1672 р.³⁷

Останній зі згаданих документів подає важливі відомості і про купців з міста Ізмір, розташованого поблизу о. Хіос. Це було симптомом піднесення грецького підприємництва в цьому місті та прилеглому регіоні. Економічне зростання Ізміра у XVII–XVIII ст. було зобов'язане посередницькій торгівлі шовком та розвитку там шовкоткацтва. Європейці купували та продавали товари в Ізмірі у спосіб, відомий як бартерний кредит: місцеві купці надавали європейським партнерам власний товар у кредит в розрахунку на повернення замовленого ними товару з Європи. Капітал, зароблений таким чином деякими грецькими купцями, дозволив їм розпочати торгівлю з Європою в ролі самостійних купців. Купці з сусіднього з Ізміром острова Хіос також спромоглися виграти від піднесення Ізміра у другій половині XVII ст. і організували власне шовкоткацтво. Багато місцевих купців заробило великі статки на контролі шовкових мануфактур або на ввезенні шовку сирцю з Мореї, Румелії та Бурси.³⁸ В деяких інших провінціях, що знаходилися на морських міжнародних торговельних шляхах, для греків відкривалися кращі перспективи для збагачення.

Ще одним ареалом торговельної експансії греків в османський час були васальні османські князівства Молдавія, Валахія і Трансильванія. На цій території у XIV ст. постав торговельний шлях з Балкан у Північну Європу, яким вивозилися і товари місцевої економіки (худоба, зерно, полотно) і провозилися транзитом коштовні товари (шовки, хутра, вина, ювелірні вироби). Помітне місце в експорті з західного узбережжя посідали риба та чорний кав'яр з Дунаю³⁹. В обох князівствах правителі протегували інтересам

³⁷ Berindei M. Op. cit. – P. 212.

³⁸ Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914/ İnalçık H., Quataert D. eds. – Cambridge, Cambridge University Press, 1994. – P. 519.

³⁹ Див. постанову Львівської тарифної комісії від 25 червня 1633 р. про фіксовані закупівельні та продажні ціни на товари, що привозилися з Молдавії та Валахії. – Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х томах / Упорядник Я. С. Гросул. – Т. 2. – Москва, 1968. – С. 9-17.

греків. Уже з 1526 р. там існували грецькі купецькі братства. Посередництво у цій торгівлі принесло економічне процвітання українському місту Львів, викликавши тим самим і грецьку купецьку міграцію до міста. Тому логічно, що виникнення Української держави в ході повстання під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої зумовило прагнення і Хмельницького, і його наступників скористатися вигодами цієї торгівлі⁴⁰. Одним зі способів як раз і було створення привабливих умов для грецьких купців в Україні, причому один з цих купців та колись придворний молдавського господаря Остафій Стаматаєнко (Астаматі) був призначений гетьманом на посаду головного податківця (екзактора)⁴¹. Це призвело до надання грецькій громаді у Ніжині права утворити суд 1657 р.⁴² Крім того, Хмельницькому вдалося дістати від Порти привілей (на зразок капітуляцій для західноєвропейських держав) на право мореплавства і безмитної торгівлі в османських володіннях, як у Чорному, так і Середземному морях⁴³.

Грецькі купці освоїли український ринок, і міжнародна торгівля, якою вони переважно займалися на Україні, приносила значні прибутки українській козацькій адміністрації. Остання, у свою чергу, намагалася надавати їй протекцію перед лицем обмежувальних заходів російського уряду⁴⁴. Причому серед грецьких купців були не лише члени Ніжинського грецького братства. Греки, які залишалися османськими підданцями, також приїздили Чорним морем зі Стамбула та Архіпелагу до Очакова, а деякі постійно їздили до козацької столиці Запорозької Січі⁴⁵. Власне, під цим оглядом османський уряд на мирних переговорах у Белграді 1739 р., вже остаточно зрікшись претензій на Україну, але маючи наміри продовжувати торгівлю з нею,

⁴⁰ Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – Київ: Обереги, 1999. – 215 с.

⁴¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1654 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ: Альтернативи, 1998. – С. 142-144.

⁴² Там само. – С. 224.

⁴³ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Ч. III. – С. 441-447. Формально через усунення від влади султана Ібрагіма (1640–1648), від імені якого написано привілей, він не набрав чинності, але фактично українські човни виходили у Чорне море, вони, зокрема, були засвідчені у Стамбулі 1704 р. – Див.: Леонид, архимандрит. Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники в святой град Иерусалим // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей. – 1873. – № III. – С. 3.

⁴⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Т. III: Очерк торговли и торгового капитализма в XVII–XVIII ст. – Одеса, 1923. – С. 86, 142.

⁴⁵ Цей факт згадується у рапорті російського митника Семенова. – Див.: Дела, касающиеся запорожцев, 1715–1774 гг. // ЗООИД. – Т. XIV. – Одесса, 1888. – С. 626-628. Російській адміністрації надходили пропозиції заборонити захід турецьких та грецьких кораблів на Січ. – Див.: Скальковский А. История Новой Сечи. – Ч. 2. – Одесса, 1885. – С. 95.

вперше погодився поширити на російських підданців право торгувати в Османській імперії. До цього часу відносяться й свідчення про партнерство українських купців та османських підданців у хлібній торгівлі. Один російський офіцер, який служив у Запорізькій Січі, повідомляв у ті роки: «У мирний час [козаки] мають торгівлю від Січі по Дніпру до Очакова та [Дніпровський] Лиман Чорним морем на купецьких кораблях, найнятих в турків у Царгород та навіть у Біле (Середземне) море»⁴⁶. В Озю/Очакові на пропозицію Порти навіть було призначено козацького торгового консула 1754 р., а після того, як ця місія зазнала невдачі, російське консульство було відкрите у столиці Кримського ханату Бахчисараї⁴⁷. Першим консулом став ніжинський грек Олексій Шестаков 1757 р.⁴⁸.

Львів, який залишився у складі Речі Посполитої, а за поділом останньої 1772 р. опинився у складі імперії Габсбургів, продовжував вабити грецьких купців упродовж XVIII ст. Власне, завдяки лібералізації торгівлі між Габсбурзькою та Османською імперіями за Белградським договором 1739 р. греки разом з іншими православними османськими купцями активно опановували ринки в Австрії, Угорщині, на Апеннінах та в Галичині. Постала навіть своєрідна османська діаспора, що налічувала десятки тисяч православних османських підданців, передусім греків, що осіли у Львові, Ляйпцігу, Відні, Трієсті та містах Угорщини. Цей торговельний рай припинився у період 1766–1772 р., коли радники Марії-Терезії зробили жорсткішим паспортний режим, заборонили імпортувати готових харчових продуктів та присутність іноземних компаній на габсбурзьких землях. Відтоді османські підданці мусили вступати у габсбурзьке підданство і дедалі більше почали торгувати такими місцевими продуктами, як вина⁴⁹. Але, організовуючи свій бізнес родинами, грецькі купці зберігали зв'язки з батьківщиною, що перебувала під османським пануванням.

Греки, так само як інші купці, будували свій бізнес родинами, в результаті чого члени купецьких сімей, зайнятих посередницькою торгівлею, звичайно були розкидані за кордоном. В одному з описів Фессалії повідомлялося на самому початку XIX ст.: «Заможніші мешканці – це купці, які проживали за кордоном роками в Італії, Іспанії, Австрії чи Росії, і які після тривалої відсутності повернулися з плодами своєї праці до рідних містечок, які вони таким чином збагачують та до певної міри цивілізують. Але вони рідко повертаються на постійне проживання поки не постаріють, задовольняючись до того часу лише двома-трьома короткими заїздами. Середні класи повертаються

⁴⁶ Памятники новой русской истории. – Т. II. – СПб, 1872. – С. 296.

⁴⁷ Див.: Halenko A. Towards the Character of Ottoman Policy in the Northern Black Sea Region After the treaty of Belgrade (1739) // *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*/ K. Fleet, ed. [Oriente Moderno, vol. XVIII, 1-1999]. – P. 101-113.

⁴⁸ Ульяницкий В. А. Исторический очерк русских консульств за границей. Сборник главного архива Министерства иностранных дел. – Т. VI. – Москва, 1899. – С. 407-468.

⁴⁹ *Economic and Social History of the Ottoman Empire*. – P. 699.

частіше і багато з них проводять частину кожного літа у своїх рідних місцях. Це переважно торговці та ремісники»⁵⁰.

Так у XVII–XVIII ст. утворилися заможні грецькі купецькі клани. Дехто з них переїздив у Стамбул. Багато фанаріотів – мешканців грецького кварталу у Стамбулі, – з яких османський уряд рекрутував своїх дипломатів та господарів Молдавії та Валахії між 1711 та 1821 рр., початково заробили свої капітали саме в Ізмірі, Хіосі, Яніні, Касторії.

Отже, грецькі купці були присутні у Північному Причорномор'ї та сусідніх територіях і були добре обізнані з комерційними пропозиціями, що поставали там. Родинний характер торговельних компаній також сприяв їхньому збагаченню та присутності в цьому регіоні. Разом з грецькими підданцями Венеції з Іонійських островів, ці ж купці першими відреагували на можливості, які відкрилися для них на ринку уже російського північного Причорномор'я, починаючи з 1774 р. Але тоді настав лише новий етап для грецьких купців та капітанів у Північному Причорномор'ї, пов'язаний з можливостями торгівлі Російської імперії з європейським Середземномор'ям, тоді як самий цей ареал був для них відкритий упродовж усього османського часу. Просто настав час, коли вони відкривали Чорне море для росіян.

Анотація

Олександр Галенко. Грецькі підприємці та мореплавці у Північному Причорномор'ї османської доби, 1475–1812.

Провідна роль грецьких купців і капітанів у торгівлі Російської імперії на Чорному та Середземному морях наприкінці XVIII – на початку XX ст. змушує поставити питання про її витоки, адже для успішної конкуренції з купцями з західної Європи греки потребували власного торговельного флоту, купецтва, значних капіталів для проведення масштабних торговельних операцій та партнерських зв'язків з країнами європейського Середземномор'я, нарешті досвіду мореплавання і торгівлі у Чорному морі.

У Північному Причорномор'ї, в Криму, існував грецький анклав, представники якого, очевидно, не брали участі у міжнародній торгівлі в османський час. У розвитку міжнародних торговельних зв'язків Північного Причорномор'я в цей період була помітною роль переважно двох груп грецьких підприємців.

До першої групи відносилися грецькі підданці Венеції (Іонійські острови, острів Крит), а також купці та капітани з острова Хіос як до османського завоювання 1566 р., так і після. Вони брали участь у морській торгівлі між європейськими країнами Середземномор'я та Чорним морем, яку й започаткували Генуя та Венеція через свої чорноморські колонії у XIII–XV ст. Османська влада дозволяла вивіз у європейські країни деяких місцевих продуктів, зокрема зерна (до середини XVI ст.), шкур, але переважно осетрини та кав'яру. Торгівля була жвава, і венеціанські купці навіть мали власних консулів у двох основних

⁵⁰ Leake W.M. Travels in Northern Greece, 4 vols. – Amsterdam: A. M. Hakkert, 1967. – Vol. 1. – P. 275.

районах, де виловлювалися осетри – в Азаку від 1559 р., та у Кілії з 1630-х рр. Османський уряд боровся проти зловживань з боку митників та інших адміністраторів щодо венеціанських купців.

Опис подорожі до Криму французького дипломата Жюльєна Бордьє 1607 р. засвідчує, що грецькі купці з Хіосу, які займалися вивозом риби з Кефе, розмовляли турецькою та італійською, що правила тоді за середземноморську *lingua franca*. Це вирізняло їх як серед місцевих греків Криму, так і серед тих, які прибували у Чорне море з інших місцевостей Османської імперії і займалися локальною торгівлею – вони не розмовляли італійською і неприязно ставилися до європейців.

Другу групу склали великі грецькі купці та підприємці, які з'явилися в Османських володіннях у XVII–XVIII ст., і на час відкриття російського ринку мали капітал та партнерські зв'язки як на сході Європи, так і у Середземномор'ї. Частина з них займалася суходільною торгівлею з Молдавією, Річчю Посполитою, Московією, з імперією Габсбургів та Україною. Вони переважно походили з Яніни, Касторії і спеціалізувалися на торгівлі коштовними товарами, зокрема на вивозі хутра з Московії. Інша частина походила з заможних родин о. Хіос, що розбагатіли на піднесенні міжнародної торгівлі шовком, центром якої став Ізмір, та організації власного виробництва шовкових тканин. Ця грецька буржуазія, віддаючи перевагу родинній організації компаній, включилася до міжнародної торгівлі Османської імперії. Найзаможніші звичайно мали свої центральні осади у Стамбулі, у кварталі Фенер, і в залежності від комерційних інтересів утворювали філії як в османських володіннях, так і за їх межами.

Таким чином, упродовж османського панування в Північному Причорномор'ї тривала присутність тут грецьких купців і капітанів, залучених до міжнародної торгівлі, відкривала перед крупними грецькими торговими компаніями, пов'язаними з європейським Середземномор'ям, можливість швидко відповісти на виклики зростаючого російського ринку.

Ключові слова: мореплавство у Північному Причорномор'ї, міжнародна торгівля Османської імперії, кримські записки Жюльєна Бордьє, грецькі купці.

Анотація

Александр Галенко. Греческие предприниматели и мореплаватели в Северном Причерноморье османского времени, 1475–1812.

Ведущая роль греческих купцов и капитанов в торговле Российской империи на Черном и Средиземном морях в конце XVIII – начале XX в. вынуждает поставить вопрос о ее предпосылках, ведь для успешной конкуренции с европейскими купцами грекам также был необходим собственный торговый флот, капитал для проведения крупных сделок, партнерские связи с европейским Средиземноморьем, наконец, опыт мореплавания и торговли в Черном море.

В Северном Причерноморье, в Крыму, существовал греческий анклав, представители которого, по-видимому, не принимали участия в международной

торговле в османское время. В развитии международных торговых связей Северного Причерноморья в этот период заметной была роль преимущественно двух групп греческих предпринимателей.

К первой относились греческие подданные Венеции (Ионические острова, остров Крит), а также купцы и капитаны с острова Хиос, как до османского завоевания 1566 г., так и после. Они принимали участие в морской торговле между европейскими странами Средиземноморья и Причерноморьем, которую собственно и развили Генуя и Венеция через свои колонии на берегах Черного моря в XIII–XV вв. Османские власти позволяли вывозить в европейские страны некоторые местные продукты, в частности зерно (до середины XVI в.), кожи, но преимущественно – осетровую рыбу и икру. Торговля была оживленной, и венецианские подданные даже имели собственных консулов в двух основных районах ловли осетровых – в Азаке с 1559 г., и в Килии с 1630-х гг. Османское правительство предпринимало меры против злоупотреблений со стороны своих таможенников и других местных властей в отношении венецианских купцов.

Описание поездки в Крым французского дипломата Жюльена Бордье в 1607 г. свидетельствует, что греческие купцы с острова Хиос, занимавшиеся вывозом рыбы из Кефе, были знакомы с местным и европейским рынками, благодаря чему разговаривали и на турецком, и на итальянском – последний был средиземноморским *lingua franca*. Это отличало хиоситов как от местных греков, так и приезжих из других османских провинций, ведь те не говорили по-итальянски и вообще относились к европейцам с неприязнью.

Вторую группу составляли крупные греческие купцы, которые появились в Османской империи в XVII–XVIII вв. Часть из них занималась сухопутной торговлей с Молдавией, Речью Посполитой, Московией, империей Габсбургов, Украиной. Они преимущественно происходили из Янины, Кастории и специализировались на торговле предметами роскоши, в частности вывозом мехов из Московии. Другая часть происходила из зажиточных семей о. Хиос, разбогатевших на посредничестве в международной торговле шелком, центром которой стал Измир, а также благодаря развитию собственного производства шелковых тканей. Эта греческая буржуазия, имевшая преимущественно семейную организацию компаний, включилась в международную торговлю Османской империи. Наиболее зажиточные, как правило, имели свои центральные офисы (усадьбы) в Стамбуле, в квартале Фенер, и в зависимости от коммерческих интересов открывали филиалы как в османских владениях, так и за их пределами.

Таким образом, на протяжении османского владычества в Северном Причерноморье наблюдалось продолжительное пребывание здесь греческих купцов и капитанов, занятых в международной торговле. Накопленные ими капиталы и налаженные партнерские связи создавали для таких греческих предпринимателей возможность быстрой реакции на открывающиеся перспективы российского рынка.

Ключевые слова: судоходство в Северном Причерноморье, международная торговля Османской империи, крымские записки Жюльена Бордье, греческие купцы.

Summary

Oleksandr Halenko. Greek entrepreneurs and sailors in the Northern Black Sea area in the Ottoman era, 1475–1812.

The prominent role of Greek merchants and captains in the commerce of the Russian empire in the Black Sea and in the Mediterranean from the end of the 18th through the beginning of the 20th century calls for explanation, as successful competition with the European merchants required that Greeks commanded their own commercial fleet, accumulated capital allowing for big deals, developed relationship with the European counterparts and finally had experience of navigation and commerce in the Black Sea area.

There was a Greek enclave in the Crimean peninsula. However it seems that it did not take part in the international commerce of the Ottoman Empire. The international commerce of the Northern Black Sea Area was in hands of two groups of the Greek entrepreneurs.

The one group comprised the Greek subject of Venice (the Ionian Islands, the island of Crete), as well as merchants and captains from the island of Khios, both under the Genoese rule and after its conquest by the Ottomans in 1566. They took part in the sea commerce between the European Mediterranean and the Black Sea Area, which Genoa and Venice developed through their colonies in the Black Sea in 13th–15th centuries. The Ottoman authorities permitted export to Europe of some local products, such as grain (before the end of the 16th century), hides, but mainly sturgeon and caviar. This trade was lively, therefore Venetian subjects even enjoyed privilege to be under protection of their own consuls in the main fishing areas of the Black Sea area, namely in Azak (in the estuary of the river Don) since 1559 and in Kilia (in the estuary of the river Danube) since 1630s. The Ottoman government was also known to take measures against malpractices of the local custom officers and other administrators with regard to the Venetian merchants.

The diary of the Crimean tour in 1607, written by a French diplomat Julien Bordier, provides valuable picture of the Greek merchants from the island of Khios, who were involved in the export of fish from Kefe. They were confident with the locals as well as were familiar with foreign merchants and diplomats, who visited the Ottoman lands, therefore they spoke both Turkish and Italian, the latter being *lingua franca* of the Mediterranean. These features were in sharp contrast with the ignorance of Italian and enmity to Europeans, characteristic of the local Greeks and those, who arrived to the Crimea from other Ottoman provinces.

Another group consisted of big Greek merchants and entrepreneurs, who emerged in the Ottoman Empire in 17th–18th centuries. Some of them engaged in the overland trade with Moldavia, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, The Habsburg Empire, the Ukraine. They operated mostly from Ioannina, Castoria, dealing in luxury goods, mostly furs from Muscovy, and wine. Others were rich families from the island of Khios, who made their fortune in the silk trade with Europe, which developed in the city of Izmir in the 17th century, as well as in their own silk weaving industry. This Greek bourgeoisie was involved in the international commerce. The family was the

basic operational unit for its business. The richest families therefore preferred to move their headquarters to Istanbul, where they settled in the Fener district. Responding to the promises from the emerging markets, these families were able to establish easily their new branches both within the Ottoman realm, and abroad.

Thus, Greek merchants and captains, engaged in the international commerce with the European countries were present in the Northern Black Sea Area during the whole period of the Ottoman rule over it, while Greek rich entrepreneurs possessed capital and networks for the quick response to the attractive prospects of the commerce with the Russian Empire.

Keywords: navigation and commerce in the Black Sea area, international commerce of the Ottoman Empire, Julien Bordier's diary of the Crimean tour, Greek merchants.